

MUŠKARAC I ŽENA – JUDAIZAM I BRAK

Seksualni nagon je u funkciji života ... Bez rezerve, judaizam je uvažio ovaj nagon kao sastavni deo ljudskog života i jednu od elementarnih potreba čije je ispoljavanje, svakako, bilo običajno regulisano, ali ne i tabuisano. Prava i dužnosti u intimnom (u toj sferi i ravnopravnom) odnosu između žene i muškarca, opisani su u *Talmudu*. Seksualni moral jevrejskog društva nije bio obeležen frustrirajućim potcenjivanjem značaja polnog života, okruženog „tišinom”, već je usmeravan određenim religijskim, odnosno, običajnim propisima – u čijim okvirima je seksualni čin bio ne samo prihvatljiv, već viđen kao *micva* (bogougodno delo, hebr.). Pozitivno sagledavanje seksualnih odnosa kao fizički i emocionalno opravdanih ljudskih aktivnosti, počivalo je na religijskim shvatanjima da sve – što je dato od Boga – ima posvećen karakter. Međutim, ono što je neku radnju činilo svetom (kao i nedozvoljenom), bile su okolnosti pod kojima je ta radnja vršena. U tom smislu, postoji suštinska razlika u hrišćanskom i jevrejskom duhovnom poimanju ljudske seksualnosti, a s njom u vezi i poročnosti. U klasičnom hrišćanstvu, ljudska seksualnost proističe iz prvobitnog greha i, kao takva, ima pečat poroka. U tom kontekstu, seksualni akt je nespojiv sa posvećenim pojedincima – božjim licima, kaluđerima – a dozvoljen u profanom životu, kao ustupak večnoj ljudskoj slabosti. Sasvim suprotno, u judaizmu je seksualni akt *micva*, sve dok je u skladu sa običajnim normama.²⁶ On postaje porok samo u običajno i društveno neprihvatljivoj vezi.

Sveta komponenta u čovekovom seksualnom ponašanju je podrazumevala samokontrolu, odnosno pravilno usmeravanje i izražavanje sopstvenog libida ... A pravi način da se to postigne – bio je brak.

Funkcija fizičkog kontakta muškarca i žene koji su sklopili brak, nije čak ni formalno, a kamoli suštinski, bila svedena samo na potomstvo. Nezavisno od svete svrhe rađanja dece (jer je brak bez dece, jednostavno, smatran nesrećnim), seksualni život dvoje ljudi smatran je jednim od temelja

njihovog zajedničkog života, na kojem se učvršćuju i razvijaju međusobna bliskost i emocije. Ispunjavanje „bračnih dužnosti” je imalo status obaveze, ništa manje značajne od ostalih. Radi kontinuiteta intimne veze među bračnim partnerima, a imajući u vidu slučajeve u kojima je fizičko stanje žene upućivalo na moguću zdravstvenu opasnost od nove trudnoće ili porođaja, judaizam je dozvoljavao neku vrstu kontraceptivnih sredstava, namenjenih samo ženima. Sudeći po *Talmudu*, izgleda da je još antička jevrejska kultura poznavala i mehaničku (u vidu „tampona”), i oralnu zaštitu (u vidu nekog biljnog napitka), ali se ne zna sastav ni način izrade tih sredstava.²⁷ (Doduše, ni stepen delotvornosti.) Načini zaštite koje je mogao da obezbedi muškarac, bilo prekidanjem seksualnog odnosa (ejakulacijom izvan tela žene), bilo polnom apstinencijom – smatrani su neprirodnim i verski neprihvatljivim. (Oba načina su u direktnoj suprotnosti sa Prvom Božjom zapovesti: „*Budite plodni i množite se*” (Postanje 1:28); osim toga, Bog je kaznio Onana smrću što je „*prosuo svoje seme po zemlji*” da bi sprečio začecje deteta iz leviratskog braka sa Tamarom, ženom njegovog pokojnog brata, (Postanje 38: 9-10).²⁸

Zapravo, po *halahi* (propisu, hebr.), u seksualnim aktivnostima nije bilo dozvoljeno nikakvo odstupanje od načina koji je, principijelno, najprirodniji. To je, ujedno i suština jevrejskog tradicionalnog shvatanja polne komunikacije, sa statusom običajne norme koja se naslućuje u Bibliji, a uobličava i praktično razrađuje u *Talmudu*. Na tim osnovama, ne samo da je svaka vrsta devijantnog ponašanja (homoseksualizam, i dr.), bila strogo zabranjena još od starozavetne epohe, nego su se ovakve zabrane protezale i na određene postupke koji ne spadaju u seksualnu nastranost, ali narušavaju prirodan tok u izražavanju i zadovoljavanju intimnih potreba. Takvi postupci su se upravo odnosili na pomenuti vid muške kontracepcije, računajući i apstinenciju. Pošto nije bilo „seksualnih sloboda”, sasvim logično da je i celibat, ukoliko je bio svojevoljan (ne kao posledica mentalnog ili fizičkog oboljenja), bio apsolutno neprihvatljiv kao psihofizički neprimeren način života.²⁹

Najprirodnija, najnormalnija životna situacija i za muškarca i za ženu, bio je život udvoje – brak, koji je u jevrejskom običajnom sistemu imao obeležje svete obaveze.³⁰ Značaj uspostavljanja bračnog života bio je toliko veliki, da je siromašan muškarac mogao, bez ikakve društvene osude, da proda *Toru* (!) ne bi li poboljšao svoje materijalno stanje i oženio se. Međutim, brak je bio običajno regulisana institucija, uklopljena u važeća shvatanja o očuvanju šireg socijalnog sistema. Shodno tome, u određenim slučajevima, postojale su oštre, verski propisane zabrane braka.³¹ Prema zakonitostima datim još u *Tori*, bračne veze su bile zabranjene između krvnih srodnika (sa majkom, ćerkom, sestrom, unukom, tetkom), u okviru šire rodbine (sa snajmom, maćehom, ujom, bratovljevom ženom), zatim sa ženom koja nije razvedena

prema jevrejskim verskim propisima (nema *get* – otpusno pismo, hebr.), kao i sa ženinom sestrom sve dok je žena živa, čak iako je razvedena. Logično, zabrane važe i u obrnutom pravcu. Brak sa pripadnikom druge vere, takođe nije dolazio u obzir. Kao i kod svih zabrana, i ovde je svrha bila u zaštiti društva, kako od patoloških pojava (incesta), tako i od narušavanja moralnih kodeksa, verske i, u krajnjoj liniji, etničke strukture.

Karakterističan oblik braka kod Jevreja je monogaman. Sekundarni oblik je bio levirat (kada muškarac uzme za ženu udovicu svoga brata) što je, inače, bila obaveza u datim okolnostima, o čemu će kasnije biti reči. Zanimljivo je pomenuti da je u antičkom periodu bila dozvoljena i poligamna zajednica koja je podrazumevala zvaničnu bračnu vezu sa dve žene, ili samo sa jednom, dok je druga žena imala status konkubine. Time nije bio remećen položaj žena, pogotovo ne u odnosu na nasledna prava njihove dece. Međutim, slučajevi poligamije su bili relativno retki, te se ne mogu uzeti kao jedan od karakterističnih oblika socijalne kulture jevrejskog etnosa.

Smatralo se da je najbolje stupiti u brak u mladim godinama, sa osamnaest ili dvadeset godina, mada se ta granica pomerala kod muškaraca koji su se intenzivno školovali i proučavali *Torn*. Ipak, talmudski mudraci su i u takvim slučajevima davali izvesnu prednost braku, uz pretpostavku da će čovek biti staloženiji i bolje učiti, ako je oženjen.

Da bi se izbeglo negativno osećanje straha od neizvesne budućnosti, nesigurnost, ili pojava bilo kakvih nejasnoća u odnosima, jevrejski zakon je definisao sva prava i dužnosti oba supružnika. Čin venčanja je, s toga, bio kombinacija religijskog obreda i pravnog ugovora.

Venčanje, kao jedan od tri najznačajnija momenta u životu čoveka, okružuje čitav kompleks običaja u čijoj se spoljnoj formi ogledaju izvesne lokalne razlike, kao posledica viševekovne dijaspore. Na starost nekih od običaja ukazuju prepoznatljiviji magijski elementi, čija je svrha bila da zaštite mladence od uroka ili da im obezbede srećan život i zdravo potomstvo. U talmudskim vremenima, ceremonija venčanja se sastojala od dva zasebna obreda: veridbe (*erusin* ili *kidušin*, hebr.) kojom su se muškarac i žena smatrali venčanim, ali u narednom periodu nisu otpočinjali zajednički život, sve dok se ne obavi obred samog venčanja (*nisuin*, hebr.), koji je podrazumevao odvođenje neveste u mladoženjinu kuću. Međutim, tokom srednjeg veka, ova dva obreda su počela da se spajaju u jedan, odnosno odvijaju sukcesivno, kao kompletan ceremonijal. Ovo praktično vezivanje je izvršeno da bi se izbegao period razdvojenosti, a time i mogućnost neke komplikacije u sklopljenom, mada fizički neostvarenom braku.

Izboru bračnog partnera, pristupalo se veoma ozbiljno. Prema opštevažećim standardima tradicionalnog jevrejskog društva, najveću pažnju su,

teoretski, privlačile devojke za udaju iz uglednih i dobrostojećih porodica, blage naravi, odgovarajućih godina, vredne, skromne i sposobne da vode domaćinstvo. Naravno, u životu stvari izgledaju malo drugačije, pa nije bilo uobičajeno, niti preporučljivo, da se muškarac veri sa ženom koju nije prethodno upoznao, bez obzira na njene kvalitete. I obrnuto. Poštovanje verskih i običajnih normi pri izboru partnera i sklapanju braka, bilo je obavezno, odnosno presudno za stvaranje jedne društveno priznate veze, ali ni lična osećanja nisu bila zanemarljiv faktor. Na stupanje u brak iz ekonomskih pobuda ili kakvog sličnog interesa, gledalo se kao na nemoralan i nesrećan potez. Uostalom, prema jevrejskim shvatanjima, brak je bio idealan ako je u skladu sa propisima – i ako je sklopljen iz ljubavi.

Delikatnim izborom bračnog partnera, bavili su se svi – roditelji, rođaci, prijatelji, sami mladić ili devojka ... A, vremenom se razvila i postala cenjena, profesionalna pomoć provodadžije, ³² U Bibliji nije opisano kako se nalazio bračni partner, ali se pretpostavlja, na osnovu nekih komentara, da je to moglo biti kako ličnim angažovanjem, tako i posredstvom trećeg lica, mada bez obeležja provodadžije. U talmudskim vremenima, bračne veze su ugovarali očevi porodica. Termin provodadžija (*šadhan*, hebr.) u pravom značenju te reči, javlja se tek u XIII veku u rabinskim knjigama. Provodadžisanje se smatralo veoma odgovornim poslom koji, osim intuicije, zahteva dobro poznavanje psihologije čoveka i sposobnost procene. Tako viđena, ova delatnost je, u stvari, više odgovarala obrazovanim ljudima, pa su se u srednjem veku njome bavili čak rabini i učenjaci. Odabiranje odgovarajućeg bračnog partnera po ličnom nahođenju je, takođe, bilo moguće u izvesnoj meri. Iako je otac, kao glava porodice, imao formalno odlučujuću ulogu, mladić ili devojka su mogli imati uticaja na izbor svog partnera. Naravno, ukoliko se njihove želje nisu kosile sa običajnim normama. Prema nekim zapisima iz *Mišne*, u antičkim jevrejskim zajednicama je postojao organizovan način slobodnog upoznavanja: bila su određena dva dana u godini, Dan pokajanja *Yom kipur* (septembar-oktobar) i petnaesti dan meseca Ava po jevrejskom kalendaru (jul-avgust), kada su mlade žene stasale za brak, obučene u belu odeću, izlazile na poljanu, gde su se, iz istih razloga, okupljali i neoženjeni muškarci. ³³Ako se ne bi baš tada pojavio onaj „pravi“ (ili „prava“), tokom godine su upražnjavani pomenuti metodi traženja i biranja partnera.

Još od davnina je bio običaj da se zvanično ustanove uslovi (*tenaim*, hebr.), pod kojima će biti sklopljen budući brak. ³⁴ To je bio poseban, formalan ceremonijal (*siduhin*, hebr.) u domenu bračnog prava, kojim se nametala moralna i praktična obaveza poštovanja dogovora oko braka. U nekim zajednicama, uslovi su se navodili i u pisanoj formi. Sadržaj takvog sporazuma, ili dokumenta, odnosio se na datum i mesto sklapanja braka, kao i na

finansijske obaveze obeju strana. Običaj je podrazumevao donošenje miraza, čija je veličina varirala u zavisnosti od dogovora i mogućnosti. U talmudskim vremenima, propisana minimalna vrednost miraza je iznosila 180 grama srebra. Ta vrednost je ostala važeći minimum, mada je, ako mogućnosti iole dozvoljavaju, uvek postojala težnja da se obezbedi vise od toga za devojčin miraz. Pogotovo, ako se ima u vidu prilično raširen običaj da se pripremljeni miraz javno pokaže pred članovima zajednice, odnosno pred zvanicama i gostima, što je praktikovano, donekle, i kod jugoslovenskih Sefarda i Aškenaza.³⁵ Iako je miraz bio obavezan, nije predstavljao naročitu prepreku udaji siromašnih devojaka. Devojci iz objektivno veoma siromašne porodice, miraz je obezbeđivao zajednica u kojoj je živeo, i to iz fondova koji su blagovremeno sakupljani, baš u te svrhe. Suma za miraz je bila ubeležena u bračni ugovor. Kod Aškenaza, davanje miraza je utvrđeno kao običajna norma, kojom je potpuno isključen veoma stari običaj – *mohar* – otkup neveste (hebr.).³⁶ Međutim, *mohar* je zadržan kod nekih sefardskih zajednica, prvenstveno u orijentalnim zemljama, u vidu šire, može se reći, galantnije razmene dobara. Zapravo, mladoženja je davao nevestinom ocu određenu sumu novca za nju, a darivao je i samu nevestu. Za uzvrat, nevesta je u njegovu kuću donosila odgovarajuća materijalna dobra – u stvari, miraz. Otkup žene je prastari običaj biblijskih vremena, nastao na nivou plemenskog života i nomadsko-stočarskog načina privređivanja. U izvornom obliku, otkup se mogao vršiti ne samo novcem, nego i radom u kući budućeg tasta. U svakom slučaju, muškarac je pružio neku vrstu materijalne nadoknade koja je, u osnovi, imala simbol jamčevine (*eravon*, hebr.) da će brak biti realizovan. Simbolika jamčevine je, u posttalmudskom periodu, dobila konkretan oblik – prsten – koji se daje izabranici prilikom veridbe. Ovaj davni simbol se zadržao do danas, što je opštepoznato.

Postupak sa mirazom u slučaju smrti žene, koja nije imala potomstvo u braku, u talmudskim vremenima nije bio sporan. Muž je nasleđivao ceo miraz. Ipak, to nije smatrano optimalnim rešenjem pa je, vremenom, došlo do izvesnih promena u zakonskim odredbama po pitanju miraza. Žalosna, ali realna pomisao na takvu tragičnu situaciju (što je dalja prošlost, to je smrtnost ljudi bila veća), mogla je da utiče na očevu odluku o veličini kćerkinog miraza, pa je od XII veka počela redukcija muževljevog prava na miraz pokojnice sa kojom nije imao decu. Na kraju, prema rabinskim propisima iz XVIII veka, muž je nasleđivao ceo miraz, samo ako mu je žena umrla posle navršenih pet godina braka.

Tenaim – uslovi za brak, predviđali su i novčanu kaznu za onog ko raskine dogovorenu veridbu, a da za to nema objektivnih razloga. Osim kazne, dotična osoba je morala da nadoknadi drugoj strani sve troškove koji su,

u međuvremenu, usledili u pripremama za venčanje, kao i da vrati darove. Pošto je ovakvo predomišljanje moglo da izazove prilične (finansijske) komplikacije i sukobe, dešavalo se da rabini predlože sklapanje braka prema donetim uslovima, pa makar odmah potom odobrili razvod (*get*, hebr.).

Od trenutka kada je ugovoren brak, pa do poslednje nedelje pred ceremonijal venčanja, vršile su se pripreme za slavlje. U postupcima prema budućem bračnom paru u okviru zajednice, ogledaju se lokalne folklorne karakteristike, u kombinaciji religijskih i magijskih elemenata. Kod Aškenaza se ukazuje izvesna počast mladoženji, tako što je za Šabat, koji prethodi venčanju, pozivan da čita *Toru* u hramu. Tom prilikom su ga ostali članovi zajednice posipali pirinčem ili slatkišima u cilju pospešivanja zdravlja, sreće i plodnosti budućeg para. U sefardskim i aškenaskim zajednicama, bio je običaj da se budući muž i žena međusobno daruju (*šivlonot*, pokloni – hebr.) a, takođe, upražnjavalo se i veselje, opštepoznato i u drugim kulturama kao „momačko” ili „devojačko” večer. Orijentalni Sefardi su imali zanimljiv običaj u sklopu devojačkih večeri: nevesti su ruke mazane kanom, koja je simbol nevinosti i, istovremeno, moćna zaštita od uroka. Međutim, ono što je bilo zajedničko svim jevrejskim zajednicama, jeste obaveza žene da, uoči svog venčanja, ode u ritualno kupatilo – *mikve*³⁷ To je bilo prvo ženino kupanje u *mikvama* (ukoliko joj je to bila prva udaja), u svrhu ritualnog očišćenja radi stupanja u brak, odnosno u seksualne odnose sa mužem. Pri prvom odlasku, buduća nevesta je išla u pratnji starije rođake. U skladu sa verskim propisima, obred ritualnog očišćenja žene odlaskom u *mikve*, vezan je za menstrualni ciklus i obavezno bi trebalo da se ponavlja jednom mesečno.

Dan venčanja se bira vrlo pažljivo, jer se ne sme poklopiti sa danima važnih praznika (kao što je, na primer, Šabat), niti sa danima nacionalne žalosti. U slučaju dramatičnih obrta, kao što je smrt oca ili majke jednog od mladenaca, ili smrt čoveka koji pripada lokalnoj zajednici, u *Talmudu* su navedena pravila ponašanja: ako je umro jedan od roditelja (na dan venčanja), pogrebu se pristupalo pošto se kompletan svadbeni obred izvrši, a korota je počinjala kada prode sedam dana od obreda. Obrnuto, ako je na dan određen za venčanje umro član iz šire zajednice, pogreb se obavljao odmah, a venčanje se odlagalo za sedam dana, tj. posle obavezne korote. Međutim, vremenom su ovi postupci izjednačeni tako što se svadbeni obred, svakako, odlagao u slučaju smrti člana zajednice, počev od prvostepenog srodstva u odnosu na mladence, pa do šire društvene okoline.³⁸

Nisu postojala čvrsta pravila kako mlada i mladoženja treba da budu obučeni za venčanje. Običaj da mlada bude u belom i sa glavom pokrivenom nekom vrstom kape, razvio se vremenom. Nošenje vela je, već, znatno starijeg porekla i, kao propis, pominje se u *Mišni*. Ovakav imidž odnosio se samo

na ženu koja se prvi put udaje, odnosno devicu, Veo je zastupljen u svim sefardskim i aškenaskim (a pogotovo ortodoksnim) zajednicama, u celom svetu – uključujući i jugoslovenske jevrejske žene, venčane prema verskom obredu. Veo je bio sastavni deo mladine odeće koji joj je pokrivao lice, pri samom činu venčanja. Odevni stil, kao i način i obim ukrašavanja neveste, bili su pod uticajem materijalne kulture šire sredine u kojoj je dotična jevrejska zajednica locirana. U tom smislu, spoljni izgled neveste je varirao od umerne srednjoevropske građanske nošnje čvrstih linija, preko bogatije vezenih, „veselijih” haljina mediteranskog ukusa, do orijentalnih kolorita i „gomila” nakita, dukata, i drugih ukrasa. Uklapanje u lokalni stil oblačenja važilo je i za muškarce, izuzev nekih ortodoksnih zajednica u kojima je mladoženja nosio belu odeždu – *kit el* – koja se, inače, nosi na *Jom kipur* (Dan praštanja i pokajanja) te, u ovom slučaju, ima simboličnu ulogu. Varijacija u upotrebi ovog istog simbola u oblačenju mladoženje, podrazumeva nošenje *kitela* ispod uobičajenog crnog odela ortodoksnih jevrejskih muškaraca. Tokom obreda, mladoženja je ogrtao molitveni šal, takozvani *talit* (ladino termin) ili *tales* (jidiš).³⁹

Obred venčanja je mogao da se odigra na bilo kojem mestu.⁴⁰ Bilo je bitno poštovati propise i ispuniti uslove, koje je naložilo jevrejsko versko zakonodavstvo u vezi sa sklapanjem braka – a propisi su se mogli poštovati kako u sinagogi, tako i pod vedrim nebom. U nekim jevrejskim zajednicama je, čak, bio običaj da se obred izvrši napolju, mada je u većini sefardskih i aškenaskih opština obavljan u hramu, odnosno u zatvorenom prostoru. U svakom slučaju, mesto obreda nije bilo ograničeno običajnom normom, pre se može reći da je bilo više ili manje uobičajvano u određenom ambijentu. Prisustvo rabina, takođe, nije bilo od suštinskog značaja, ukoliko je ceo ceremonijal mogao da bude propisno sproveden. Pri tom, jedno od nezaobilaznih pravila pri obredu, odnosilo se na okupljanje deset verski punoletnih muškaraca – *minjan* (hebr.) – bez čijeg prisustva sklopljeni brak nije bio priznat. Međutim, u praksi, pored svih ispunjenih uslova, bio je običaj da venčanja obavlja kompetentno lice – rabin, da se ne bi potkrala neka greška ili nepravilnost, koja bi ugrozila legitimnost bračne veze.

Običaj da obred venčanja počne pisanjem bračnog ugovora seže daleko u prošlost. Još od I veka pre n.e. bračni ugovor – *ketuba* (hebr.), predstavlja obavezan postupak, običajno – pravni čin u korelaciji sa kompleksnim religijskim ritualom sklapanja braka.⁴¹ Pre nego što se u srednjem veku počelo sa spajanjem obreda veridbe i venčanja u jedan ceremonijal, bračni ugovor je pripreman i potpisivan za veridbu. Zbog toga je obred veridbe imao obeležje formalnog stupanja u bračnu vezu, a venčanje koje je sledilo po isteku određenog roka, njenim suštinskim ostvarivanjem. Taj vremenski razmak

između veridbe, odnosno trenutka kada je potpisana *ketuba*, i venčanja, kojim otpočinje zajednički život, davali su osećaj izvesne kolizije u običajnom postupku, jer – postojala je zabrana seksualnih odnosa pre nego što muškarac potpiše bračni ugovor ali, isto tako, i pre nego što se obavi venčanje. Drugim rečima, muškarac je potpisao *ketubu* i time formalno započeo bračni život, ali se sa svojom nevestom još nije venčao. Sve to jeste bilo izvodljivo, mada uz nepotrebna čekanja i zabrane u odnosima mladih ljudi, a moglo se računati i na eventualne komplikacije. U ovakvom kontekstu običajnog bračnog prava, spajanje veridbe i venčanja je bilo logičnija i jednostavnija varijanta, a sasvim u skladu sa važećim shvatanjima i verskim regulativama. Pre nego što će se pristupiti ovako kompletiranom ceremonijalu, *ketuba* – bračni ugovor, mora biti spreman.

Potpisivanje bračnog ugovora praćeno je određenom ritualnom radnjom, kojom je mladoženja pokazivao da preuzima na sebe sve obaveze, navedene u ugovoru. Simbol rituala je bilo „davanje”, „darivanje”, odnosno mladoženja je uzimao od rabina neku sitnicu – maramicu, komad odeće i slično, koju bi poravnao, zategao i, odmah zatim, vratio. Posle tog kratkog simboličnog gesta, *ketubu* su potpisivala dva svedoka, a u većini zajednica, i sam mladoženja. Po formi, ritual oko potpisivanja *ketube* je, glavnom, svuda isti, ali postoje odstupanja u redosledu postupaka. Dok se u nekim zajednicama prvo pristupa potpisivanju uz opisanu simboličnu radnju, u drugim se sve to izvodi tokom ceremonijalnog čitanja *ketube*, koje se vrši između dva obreda, veridbe i venčanja. Ovaj običaj je specifičniji kod ortodoksnih Jevreja, u tom smislu što se *ketuba* ispisuje u okviru ceremonijala, i to dok mladoženja drži neko učeno predavanje, koje je prethodno pripremio za tu priliku. Mladoženjin govor je, pri tom, prekidan šalama i pesmom prisutnih, sve radi stvaranja opuštene i vesele atmosfere...

Mladoženja je u pratnji prilazio nevesti i spuštao joj veo preko lica. Tom prilikom, rabin je izgovarao blagoslov. Ovaj postupak, označen kao „pokrivanje mlade” (*bedeken di-kale*, hebr.), bio je karakterističan za Aškenaze,⁴² a Sefardi ga nisu praktikovali. Sledio je tradicionalan ritual paljenja sveća, čak baklji, koje su nosili mladini i mladoženjini roditelji. Nije sasvim razjašnjeno značenje ovog rituala, ali moguća su dva izvora – iz drevnih magijskih radnji teranja zlih duhova, ili asocijacija na večnu povezanost jevrejskog naroda sa Bogom i Torom, odnosno na trenutak „prosvetljenja” na Sinajskoj gori. Po tom su se očevi mladog para izdvajali iz svadbene povorke i, uz slavlje i muziku, pratili mladoženju do konstrukcije poznate pod nazivom *hupa a* („baldahin”, hebr.), koja se sastojala od četiri posebno izrađena drvena stuba, na čijim vrhovima je bila razapeta, obično, veoma lepo ukrašena, vezena tkanina. Hupa je simbol neba, svoda koji je iznad, na šta i sam naziv ukazuje.

(U slučaju da očevi nisu živi, ili da su mlada i mladoženja siročad, mladoženju bi do *hupe* pratila dva rođaka ili prijatelja.) U zajednicama u dijaspori, mladoženja je pod *hupom* stajao tako da bude licem okrenut prema zemlji Izraela, a ukoliko se obred odvijao u Izraelu, onda prema Jerusalimu. U Jerusalimu, stajao je okrenut prema Hramu. Dok je rabin izgovarao određene blagoslove, prilazila je nevesta u pratnji svoje i mladoženjine majke. Dolazak neveste pod *hupu*, dakle njeno priključivanje budućem mužu, bilo je praćeno lokalno različitim magijskim radnjama, u cilju zaštite od zlih sila. Kod Aške-naza je bio običaj da nevesta, pod *hupom*, obiđe sedam krugova oko mladoženje i da stane s njegove desne strane. Ovom radnjom pretpostavljeno je uspostavljanje zaštitne moći kruga i broja, često korišćenih magijskih elemenata i u raznim drugim kulturnim sistemima. Orijentalni Sefardi su običavali da „štite” svoje mladence tako što su rođaci mladog para seckali makazama neku tkaninu ili papir. U interesantnoj kombinaciji pravnih i ritualnih (racionalnih i iracionalnih) postupaka, pristupalo se prvom obredu svadbenog ceremonijala – veridbi (*erusin* ili *kidušin* – hebr.).

Nad čašom ili peharom vina, rabin je izgovarao blagoslov za bračnu vezu koja se sklapa. Odmah potom, mladencima je dato da popiju po malo vina. U izvornom obredu, blagoslov je trebao da izgovara lično mladoženja, napamet, ali iz praktičnih razloga ovaj postupak je poveren zvaničnom licu. Pošto su otpili po malo vina iz iste čaše, mladoženja je stavljao prsten na nevestin kažiprst desne ruke, izgovarajući određenu bračnu formulu, odnosno ponavljajući odgovarajuće reči za rabinom. Ovom činu morala su da prisustvuju dva svedoka, koja nisu ni u kakvom srodstvu sa mladencima, niti međusobno. Tako odabrani svedoci su jedini koji se priznaju, i bez njihovog prisustva, obred nije smatran važećim. Stavljanje prstena na nevestin desni kažiprst je izvorna varijanta od koje se, vremenom, počelo odstupati. U savremenijim, na primer reformističkim, mada i u drugim kongregacijama, prsten je mogao da se stavi na drugi (domali) prst a, isto tako, uveden je i običaj međusobnog davanja prstenja.⁴³ Prsten je mogao biti od raznih vrsta metala, ali njegova vrednost nije smela biti manja od minimuma propisanog u *Talmudu*.

Obred veridbe je odvojen od obreda samog venčanja čitanjem *ketube* – bračnog ugovora⁴⁴ (o potpisivanju ugovora je već bilo reči). Bračni ugovor je glasno čitao rabin ili neki drugi muškarac, gost na svadbenoj ceremoniji, kojem su mladenci želeli da ukažu posebnu čast. Po pravilu, *ketuba* je pisana i, shodno tome, čitana na aramejskom jeziku, bez obzira gde se ceremonija odvijala. Zatim je bio čitan sažet izvod iz *ketube*, u Izraelu na hebrejskom, a u dijaspori, na lokalnim jezicima. I u tom kontekstu su bila moguća izvesna odstupanja. Međutim, kad je u pitanju postupak sa *ketubom*, ukoliko je supro-

tan opisanom, ne može se govoriti o pojavi lokalnih varijacija jednog te istog običaja, čija spoljna forma podleže eventualnim, delimičnim izmenama, dok njegov izvorni oblik ostaje isti. Odstupanje od izvornog pisma propisanog za pisanje i zvanično čitanje teksta jevrejskog bračnog ugovora – odnosno korišćenje lokalnog pisma i jezika u tu svrhu, izlazi iz domena običajnih varijacija. Uplivom stranog kulturnog elementa (jezika i pisma), gubi se jedno od suštinskih obeležja *ketube* i narušava se verski propisan način njene izrade i tretmana. To već ukazuje na blizinu asimilacionih procesa, makar u ograničenim razmerama. Jedan od primera takvog odstupanja, bila je *ketuba* kompletno napisana na nemačkom jeziku, još 1862. godine u Zemunu. (Bio je to bračni ugovor između Davida A. Suzina i Rebeke – Ruvkule, ćerke Mozesa Abrahama Ozera. Ugovor je danas vlasništvo Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, inv. br. 538) Ovakvi primeri su retki, pa utoliko interesantniji, pogotovo ako se zna da su jevrejske zajednice u dijaspori, uključujući i jugoslovensku, zadržavajuće dugo uspevale da globalno očuvaju svoju tradiciju, nacionalni i verski identitet. Ipak, veći ili manji prodor stranog kulturnog elementa kod mnogih bio je neminovan, bilo da se radi o *ketubi* ili nečem drugom.

Ketuba se, po čitanju, predaje nevesti na čuvanje. U slučaju da žena izgubi svoju *ketubu*, nastupala je zabrana seksualnih odnosa između nje i njenog muža sve dotle dok se novi, isti takav dokumenat, ne napiše.

Drugi obred – venčanje (*nisuin*, hebr.) – sledilo je kao glavna svečanost kojom se, definitivno, stupa u brak i ostvaruje svrha celog ceremonijala. *Hupa* je ostala neraskidivo vezana za obred venčanja kao simbol, iako je počela da se zamenjuje u mnogim zajednicama tokom srednjeg veka, a još više u novom veku, molitvenim šalom, *talitom*, koji je mladoženja jednostavno širio iznad svoje i nevestine glave. (Kod jugoslovenskih Jevreja, prilikom sklapanja verskog braka, *hupa* je i danas u upotrebi, čak možda više nego *talit*.) Korišćena u originalnom obliku ili ne, *hupa* je kao pojam, s obzirom na izvorno značenje, obuhvaćena mišlju o venčanju. Zapravo, antički Jevreji su *hupom* nazivali definisan fizički prostor – mladoženjin šator, kolibu, i si. – u kojem počinju bračni odnosi. Pošto je istekao određeni veridbeni period, svečana povorka je pratila nevestu u mladoženjinu *hupu* što je, ujedno, značilo venčanje dotičnog para i time početak njihovog zajedničkog i intimnog života.⁴⁵ Dakle, na tom nivou, *hupa* je mesto na kojem počinje brak i na osnovu kojeg će se razviti terminološki, misaoni, pa i materijalni simbol – za brak. U tom smislu, *hupa* se vremenom modifikovala, odnosno reducirala u simboličnu konstrukciju, iz početka pravljenju od drveta u celini a, zatim, u kombinaciji drvenih stubova i ukrašavanih tkanina, kako je prethodno opisano. *Hupa* je, naravno, mobilna, a mogla se postavljati kako u sinagogi, tako i u dvorištu ispred hrama.

Brak je ustanovljen kada se izgovori sedam blagoslova (*ševa berahot*, hebr.), nad drugom čašom, ili peharom, vina.⁴⁶ Rabin je mogao da izgovori svih sedam blagoslova, ali nije bilo obavezno. On je obično izgovarao prvi blagoslov, dok je ostalih šest bilo povereno jednom ili nekolicini odabranih, i time posebno počastvovanih gostiju. Ovaj ritual se završavao tako što su mlada i mladoženja ispijali blagosloveno vino. Sledio je ritual razbijanja čase, i to tako što je mladoženja nogom lomio praznu čašu. Ritual se vrši kako u Izraelu tako i u dijaspori, uz izvesna odstupanja na lokalnom nivou. Na primer: lomljenje čase pune vina kako bi se magijski obezbedilo ("prizvalo") materijalno blagostanje, ili njeno razbijanje o zid. U svakom slučaju, očigledno je da se radi o jednom te istom ritualu čiji je cilj suptilna asocijacija na promenljivost života, neočekivane obrte na koje treba biti spreman i u najlepšim trenucima, možda i na istorijsku tragediju rušenja Jerusalimskog hrama, kojom počinje beskrajna dijaspora,...

Pošto se obred venčanja završio, sledio je takozvani *jihud* – običaj karakterističan za Aškenaze, a upravo vodi poreklo iz talmudskih vremena, kada je početak bračnog života bio označen dolaskom neveste u mladoženjinu *hupu*.⁴¹ *Jihud* je, u tom kontekstu, bio običajni postupak kojim se simulirao izvorni način venčavanja: odmah pošto je brak sklopljen, mlada i mladoženja su se povlačili u zasebnu sobu. Nije bilo propisano, odnosno ograničeno vreme koje mogu da provedu sami u sobi, ali postupak je bio simboličan i obično je trajao svega nekoliko minuta, posle čega su se pridruživali svadbenom veselju.

Svadbeno veselje je bilo kao i svako veselje ovog tipa – uz svečani obed i obaveznu muziku. Muzika je bila nezaobilazna još u antičko doba a, prema nekim izvorima, i ples. Vremenom, usledio je razvoj kako muzičkih formi i instrumenata, tako i načina plesanja.⁴⁸ Poznata vrsta plesa je grupni, takozvani *micva ples* – u kojem istovremeno igra grupa muškaraca u kojoj je i mladoženja i grupa žena u kojoj je nevesta, ali bez međusobnog mešanja. *Micva* plesovi su bili zastupljeni i kod Sefarda i kod Aškenaza. U nešto kasnijem, slobodnijem načinu *micva* plesanja, muškarci i žene su mogli da plešu zajedno, odnosno muškim zvanicama je bilo dozvoljeno da plešu i sa nevestom, ali tako što bi muškarac prethodno obmotao neku tkaninu oko ruke radi izbegavanja direktnog dodira. Početkom XIX veka, muške i ženske plesače je razdvajala maramica, za čije krajeve su se držali. Ova, može se reći, simbolična separacija imala je za cilj da spreči ili bar umanjí provociranje seksualne želje, koja bi mogla da se javi usled fizičkog dodirivanja. Tokom svadbenog veselja, nevesti je poklanjana velika pažnja. Bio je običaj da nevesta sedi okružena odabranim gostima, a da *badhan* (profesionalni zabavljač na svadbama – hebr.) uz pevanje i šalu, proziva goste da plešu sa njom. Prvenstvo su imali roditelji i mladoženja, a onda ostali gosti, koji su prozivani

prema ugledu koji uživaju u zajednici. Međutim, naročito lepe i specifične plesove razvili su Aškenazi istočnoevropskih zemalja. Neki od tih plesova su bili, na primer, „Redl”, „Karahod” ili „Hopke” – energični muški plesovi, zatim ženski grupni „Kojlih” ples, „Flaša” ples (sa flašom na glavi), itd.

Svadba se završavala postupkom *birkat amazon* – izrazima zahvalnosti i ponavljanjem onih sedam blagoslova nad peharom vina (hebr.).

Dolazak neveste u muževljevu kuću je bio praćen određenim ritualnim postupkom. Prisutne su lokalne razlike u ritualu dočeka žene u novi dom: bacanje pirinča, novčića i sličnih sitnica pred mladine noge dok ulazi u kuću, lomljenje posebno napravljenog kolača (*ruska*, hebr.), nad glavama mladenaca, ⁴⁹itd. Bez obzira na formu, ovi rituali su bili izrazitog magijskog karaktera sa uobičajenom svrhom – da odbiju uticaj zlih sila, da obezbede plodnost, zdravlje i blagostanje u braku ...

Jevrejska tradicija nalaže da svečanu i veselu svadbarsku atmosferu treba zadržati još neko vreme pošto je venčanje obavljeno. Ako je muškarcu i ženi to bio prvi brak, cela naredna godina je proticala sa snažnim obeležjem izvršenog venčanog obreda – mladi bračni par se i dalje nazivao „mlada” i „mladoženja”, mladoženji se poklanjala posebna pažnja, a bio je pošteđen i vojne obaveze, osim u slučaju odbrambenog rata. Posebno je bilo naglašeno prvih sedam dana posle obreda (izuzimajući Sabat!), kada je u kući mladenaca trajalo slavlje. U toj prvoj sedmici, muškarac je bio oslobođen svih poslova i dužnosti, a ručkovima u kući je svakog dana prisustvovalo još bar deset gostiju, pri čemu je trebalo da jedan uvek bude novi gost. Za svaki obed, izgovaralo se sedam blagoslova. Ukoliko je bilo u pitanju drugo sklapanje braka, onda je pomenuta slavljenička atmosfera važila samo za prvi dan posle venčanja.

U jevrejskom običajnom pravu, postojala je obaveza leviratskog braka.⁵⁰ Termin levirat zasnovan je na terminu *levir* – dever (hebr.) i označava bračnu vezu između žene kojoj je umro muž i njegovog rođenog brata, tj. njenog devera. Levirat, inače, spada u kategoriju vrlo starih običaja, rasprostranjenih među mnogim plemenskim zajednicama, u okviru različitih kulturnih sistema i načina privređivanja. Kod Jevreja, ovaj specifičan vid uslovljenog braka, važio je samo u slučaju kada pokojnik nije imao dece. Obaveza levirata odnosila se isključivo na pokojnikovu braću po ocu, i to rođenu pre njegove smrti, odnosno na najstarijeg brata među njima. Međutim, ukoliko je „najstariji” brat bio još dečak mnogo mlađi od pokojnika, ili čak dete, udovica je morala da sačeka njegovo versko punoletstvo (misli se na običaj *Bar micva*, hebr.), posle kojeg je sklapan leviratski brak, ili...

Uporedo sa postojanjem leviratskog braka, jevrejsko bračno pravo je razvilo specifičan pandan tome – obred poznat kao *halica* (oslobađanje žene, razrešenje, hebr.).⁵¹ U periodu istovremenog, ravnopravnog postojanja oba

običaja, žena koja je bila u situaciji da čeka na leviratski brak, ili na *halicu*, mogla je da sklopi neku vrstu privremenog braka sa drugim muškarcem. On je bio obavezan da joj da razvod, kada dode vreme za ovaj ili onaj običajni postupak. Iako je brak bio privremen, deca rođena u međuvremenu, nisu smatrana za vanbračnu (*mamzerim*, hebr. množ.). Međutim, pošto je monogamni brak sasvim preovladao u jevrejskom društvu, *halica* je potisla levirat, kao suprotan oblik koji je izazivao poligamiju, bar u određenom broju slučajeva. Dakle, leviratski brak je nestao sa „običajne scene” ali se, tim povodom, može postaviti pitanje – zašto je, onda, bila potrebna *halica*? Iako definitivno odbačen u praksi, pojam levirata se, očigledno, zadržao na nekom formalnom nivou tradicionalne misli, jer je *halica* nastavila da se upražnjava, i to sa statusom vrlo zvaničnog i značajnog obreda. Ovim obredom su rukovodila tri redovna, naimenovana rabina i dva dodatna člana. Obred je vršen ujutro, na mestu koje su prethodno utvrdila njih petorica. Žena je imala obavezu da posti izvesno vreme, do *halice*. Ona i njen dever su dobijali instrukcije, kakve izjave treba da daju prilikom obreda. (Izjave su morale biti izgovorene na hebrejskom jeziku, bez obzira na lokaciju dotične jevrejske zajednice.) Takođe, da bi obred bio punovažan, žena i *levir* su morali da odgovore na neka pitanja, kojima se utvrđivalo – da li su oboje punoletni, mentalno zdravi i da li je prošao devedeset jedan dan od smrti njenog muža (zbog eventualne trudnoće). Mada levirata više nije bilo, predsedavajući rabin je postavljao formalno pitanje *leviru* – da li želi da se oženi udovicom, ili je oslobada. Naravno, dever ju je oslobađao obaveze i, odmah zatim, sledio je ritual sa takozvanom *halica cipelom*: žena je skidala posebno napravljenu kožnu cipelu (u vidu mokasine, bez ikakvih metalnih dodataka) sa deverovog stopala. To je, ujedno, bio suštinski simbol celokupnog obreda, posle kojeg je žena bila slobodna da nastavi svoj život, odnosno da stupi u brak sa drugim muškarcem. Kožnu mokasinu, dever je dobijao na poklon.

Sve do savremenog doba, istočnoevropski Aškenazi su, prilikom *halice*, imali jedan dodatni simbol u obrednom postupku: *levir* je morao da, gornjim delom tela, polegne po stolu koji je, inače, služio za kupanje mrtvaca. Simbolika ovog prilično morbidnog rituala, predstavljala je deverov status u okviru bračnog, običajnog prava, koji je stečen smrću njegovog brata. U Engleskoj i Nemačkoj bila je prisutna sasvim druga vrsta običajnog postupka: *levir* je svojim potpisom, datim na dan bratovljevog venčanja, garantovao *halicu* bratovljevoj ženi, u slučaju potrebe. Ovaj „grubi” običaj imao je isključivo praktičnu svrhu definisanja odnosa na samom početku i, u tom smislu, delovao je vrlo moderno. Ipak, razumljivo je što nije bio naročito popularan.

Jevrejsko bračno pravo je dozvoljavalo jednu neobičnu mogućnost – venčanje preko posrednika, pri čemu je treće lice bukvalno imalo ulogu „za-

menika” mlade ili mladoženje, već u zavisnosti ko je od njih dvoje bio odsutan. Osim davanja ovlašćenja za zamenu na venčanju, odsutna osoba je bila obavezna da precizno navede svoje želje i zahteve, po kojima će se treće lice ponašati. Da bi obred venčanja bio punovažan, zamenik je morao da se ponaša u skladu sa primljenom obavezom, bez ikakvih improvizacija i odstupanja. Glavni kuriozitet se sastojao u tome da dotični „zamenik” nije morao biti istog pola kao „original”. (Naravno, nije se radilo o prevelikim slobodama, niti o groteski – već o praktičnim razlozima.)

Brak, u principu, nije bio dozvoljen psihički bolesnim ljudima.⁵² Sklapanje braka je bio čin kojem se pristupa svesno i pod punom odgovornošću, a život u braku je ispunjen ne samo emocijama, već i dužnostima. Venčanje sa psihički bolesnom osobom, naročito imajući u vidu nasledni faktor, nije bilo prihvatljivo zbog stepena uračunljivosti dotične osobe, kao i zbog eventualnih posledica za potomstvo i život u braku. Međutim, objektivno utvrditi postojanje i intenzitet psihičkog poremećaja nije tako jednostavno ni danas, a kamoli u prošlosti. Čitav spektar manifestacija kod različitih tipova bolesti, kombinovanih sa lucidnim periodima, mogli su da daju iluziju da je stanje bolje nego što jeste (ili obrnuto), tako da je postojala mogućnost sklapanja braka i u takvim okolnostima. Pogotovo, ako je bolesna osoba na dan venčanja bila sasvim uračunljiva, odnosno svesna svojih postupaka i odgovornosti. Takav brak je smatran važećim i – rizičnim ... Sto se tiče hendikepiranih lica, po Bibliji nije bilo dozvoljeno da gluvoneme osobe stupaju u brak. Vremenom, običajno pravo je zanemarilo ovu zabranu, s obzirom da takva vrsta hendikepa nije uslovljena psiho-fizičkim zdravljem (mada može biti nasledna). U takvim slučajevima, obredi veridbe i venčanja sprovedeni su uobičajeno, samo je bilo neophodno prisustvo čoveka koji zna „govor znakova”.

Sveta obaveza života u braku, nije podrazumevala preteća shvatanja o „zapečaćenoj sudbini”. Ukoliko je bračna veza dvoje ljudi bila loša, na razne načine problematična i bez realne nade da se stanje popravi, razvod je mogao da se dobije na inicijativu kako muškarca, tako i žene. Razvod braka vršio je rabinski sud (*Bet din*, hebr.) po strogo utvrđenoj proceduri, u skladu sa verskim propisom (*halahom*, hebr.).⁵³ Pri tom, nezadovoljni supružnici nisu morali da imaju eksplicitno izražene ili drastične razloge za prekid braka. Po jevrejskim propisima, obostrana želja za razvodom je, sama po sebi, bila dovoljna. Odnosno, dovoljno je bilo biti lično nezadovoljan, nesrećan u svom braku – „krivica” se nije tražila, niti dokazivala. Muškarac je mogao da se razvede od žene s kojom nije imao dece u desetogodišnjem braku, kao što je žena mogla da dobije razvod jer ju je muž zapostavljao, zbog poslova ili iz drugih razloga, učinivši njihov zajednički život praznim i nemogućim. Isto tako, ženi je odobran razvod u slučaju muževljevih seksualnih problema,

njegovog neverstva, teškog zaraznog oboljenja i, u krajnjoj liniji, nasilnog ponašanja. Teoretski, verski propisi formulišu razvod kao promenu koju „daje” muž, a žena je „prima”. U skladu sa tim, muškarac je bio taj koji „traži” razvod, a žena ga „dobija”. Međutim, u praksi je postupak koji vodi ka razvodu bio ravnopravno postavljen među polovima.

Razvod je označen terminom *get* (otpusno ili razvodno pismo, hebr.).⁵⁴ U stvari, reč je o dokumentu, pisanom i za muža i za ženu, ponaosob, u kojem su sadržani samo njihovi lični podaci, datum i mesto izdavanja *get*-a, bez navođenja bilo kakvih razloga za ovakav postupak. *Get*, prema propisima, ne sme biti štampan, jer svaka životna situacija ima svojih specifičnosti. Cinu razvoda, osim rabinskog suda, treba da prisustvuje pisar (*sofer*) i dva svedoka. Pisar i svedoci moraju da budu vernici, a da međusobno ne budu ni u kakvom srodstvu, niti u srodstvu sa nekim od supružnika. Ako sticajem okolnosti nisu pronađeni odgovarajući svedoci, članovi suda su preuzimali tu funkciju. Pre nego što će se pristupiti pisanju *get* – a, sud je morao da se uveri da je razvod pokrenut slobodnom voljom bračnih partnera. Takođe, imao je obavezu da pokuša da ih ujedini i pomiri, mada nije bio dužan da razmatra konkretne motive za raskid, niti finansijska pitanja. Formalan prekid bračne veze, najlakše se odvijao u prisustvu oba supružnika. Ako, ipak, neko od njih dvoje nije bio tu, razvod se vršio pomoću posrednika koji je, u ime odsutnog, primao *get*. Ulogu posrednika, mogao je preuzeti i neko od zvaničnih lica (član *Bet dina* ili pisar). Pošto dobije *get*, žena je mogla da sklopi novi brak, ali ne pre devedeset drugog dana od razvoda, (zbog eventualne trudnoće, odnosno dvoumljenja oko očinstva). Međutim, u jevrejskom bračnom pravu, bila je data mogućnost „drugog pokušaja” : žena je mogla ponovo da se uda za svog bivšeg muža, ali pod uslovom da, u međuvremenu, nije imala novi i, opet, razveden brak. Da bi bio punovažan, u judaizmu je razvod morao biti sproveden prema verskim i običajnim normama, kao što je takav morao biti i ceremonijal venčanja.

Prema jevrejskim verskim propisima, venčanje izvršeno na građanski način, kao i razvod dobijen od istih, građanskih vlasti, nisu bili priznati. Interesantno je napomenuti da je poštovanje *halahot* izraženo i u današnjem Izraelu. U dijaspori, punovažnost braka kao i razvoda, već zavisi od aktuelnih državnih zakona. U nekadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji, odnosno do Drugog svetskog rata, verska venčanja su, u principu, imala status zvaničnog i formalnog stupanja u bračnu vezu. Građanska venčanja nisu bila neophodna za legitimitet veze, mada su ponekad vršena i kod Sefarda i kod Aškenaza, naročito pred rat.⁵⁵ U daljoj prošlosti, u vekovima koji prethode, verska venčanja su jedino i bila društveno priznata (ne samo kod Jevreja). Međutim, od 1945. situacija je izmenjena jugoslovenskim državnim zakonima, prema kojima je

brak formalno važeći ako je, pre svega, sklopljen pred građanskim vlastima. Da li će se, zatim, izvršiti i versko venčanje, bila je stvar ličnog izbora.

-
- ²⁶Hayyim Schneid: Marriage, Keter books, Jerusalem 1973, str. 1-2.
²⁷Ibid, str. 2.
²⁸Ibid, str. 2.
²⁹Ibid, str. 3-4. i Cadik Danon: Zbirka pojmova iz judaizma, SJOJ, Beograd 1996, str. 168-169.
³⁰Cadik Danon: Zbirka pojmova iz judaizma, SJOJ, Beograd 1996, str. 168.
³¹Ibid, str. 171.
³²Hayyim Schneid: Marriage, Keter books, Jerusalem 1973, str. 10-11.
³³Ibid, str. 10-11.
³⁴Ibid, str. 13.
³⁵Podaci iz ankete Jevrejskog istorijskog muzeja, 1984.
³⁶Chayyim Schneid: Marriage, Keter books, Jerusalem 1973, str. 15.
³⁷Ibid, str. 16-17.
³⁸Ibid, str. 21.
³⁹Ibid, str. 21.
⁴⁰Ibid, str. 24.
⁴¹Ibid, str. 24-27.
⁴²Ibid, str. 29.
⁴³Ibid, str. 33. i Cadik Danon: Zbirka pojmova iz judaizma, SJOJ, Beograd 1996, str. 170.
⁴⁴Hayyim Schneid: Marriage, Keter books, Jerusalem 1973, str. 36.
⁴⁵Ibid, str. 36-40.
⁴⁶Ibid, str. 40-41.
⁴⁷Ibid, str. 41.
⁴⁸Ibid, str. 42-47.
⁴⁹Stari, manje karakterističan običaj, bio zastupljen u nekim sefardskim zajednicama, Ibid, str. 48.
⁵⁰Eugen Verber: Uvod u jevrejsku veru, Beograd 1993, str. 100.
⁵¹Hayyim Schneid: Marriage, Keter books, Jerusalem 1973, str. 51-52.
⁵²Ibid, str. 53.
⁵³Cadik Danon: Zbirka pojmova iz judaizma, SJOJ, Beograd 1996, str. 171.
⁵⁴Ibid, str. 171-172.
⁵⁵Podaci iz ankete Jevrejskog istorijskog muzeja, 1984.

